

روش مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی: بررسی کارایی آن در یک نمونه مدل روان‌شناختی

مسعود نورعلیزاده میانجی^۱

چکیده

ارزش هر روش و کارایی آن را علاوه بر مبتنی بر پایه‌های روش‌شناختی و نظام‌مندی، واقعی و قابل اجرا بودنش تعیین می‌کند. این پژوهش به هدف بررسی قابلیت و کارایی «روش مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)» (نورعلیزاده، ۱۳۹۷) انجام گرفت. این روش که اساساً ماهیت آن کیفی و دارای چهار مرحله و شش گام است، روی یک نمونه مدل کامل (میانجی تعدیل‌شده) اجرا و نتایج آن گزارش گردید. برای افزایش دقت در تجزیه و تحلیل و بسط مدل از نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی (ATLAS.ti) و همچنین اعتبار نتایج از روش دلفی استفاده شد.

با کاربست این روش در مرحله اول، پنج سازه «خداآگاهی»، «خودآگاهی»، «رشدیافتگی»، «پذیرندگی» و «سلامت روانی» از متون اسلامی استخراج و مفهوم‌پردازی شد، و سپس شبکه‌های ارتباطی میان آنها به صورت مدل‌های احتمالی بسط و توسعه یافت. در مرحله دوم به شکل یک مدل ساختاری، با میانجی‌گری «خودآگاهی» و «رشدیافتگی» و تعدیل‌کنندگی «پذیرندگی» صورت‌بندی شد. در مرحله سوم مدل، اعتباریابی و در نهایت در مرحله چهارم تبیین و تفسیر گردید. اجرای موفق این روش در عالی‌ترین سطح مدل‌یابی پیچیده، نشانگر کارایی آن بود. گزارش دقیق همه مراحل و گام‌ها و اعتبارسنجی نتایج بر اساس معیارهای اعتبار‌شناختی فهم صحیح از متون اسلامی و سنجش اعتبار ساختار مدل و نیز روش‌های اعتباریابی کیفی، نشانگر قابلیت اعتماد و داوری، و نیز روایی و اعتبار پژوهش بود. در نتیجه، این روش می‌تواند در پژوهش‌های پیچیده مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی به کار رود و بر نتیجه‌بخشی پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی، از جمله روان‌شناسی بیفزاید.

کلیدواژه‌گان: روش، مدل‌یابی، مدل مفهومی، فهم متون اسلامی، علوم انسانی اسلامی، روان‌شناسی

اسلامی.

۱. استادیار گروه روان‌شناسی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران نویسنده مسئول: (mnour@shahed.ac.ir)

Conceptual modeling method of Islamic texts: A study of its applicability in a psychological model sample

Masoud Nouralizadeh Mianaji^۱

Abstract

The value of each method and its efficiency, in addition to being systematic, determines the actual implementation and applicability. The aim of this study was to evaluate the applicability of the "conceptual modeling method of Islamic texts" (Nouralizadeh, 2018). This method, which is basically qualitative in nature and has four steps and six steps, was implemented on a full model (moderated mediation) sample. To increase the accuracy in the analysis and development of the model, qualitative data analysis software (ATLAS.ti) was used, as well as the validity of the results using the Delphi method.

Using this method, in the first stage, five structures of "God-awareness", "self-awareness", "development", "acceptance" and "mental health" were extracted and conceptualized from Islamic texts, and then the communication networks between them were developed as possible models. In the second stage, it was formulated as a structural model, mediated by "self-awareness" and "development" and moderated by "acceptance". In the third stage, the model was validated and finally in the fourth stage, it was explained and interpreted. Successful implementation of this method at the highest level of full modeling showed its applicability and efficiency. Accurate reporting of all steps and validation of the results based on the validity criteria of correct understanding of Islamic texts and validity measures of the model structure as well as qualitative validation methods, showed the trustworthiness and judgment, as well as the validity and credibility of the research. As a result, this method can be used in complex research of conceptual modeling of Islamic texts and add to the effectiveness of Islamic humanities research, including psychology.

Keywords: method, modeling, conceptual model, understanding of Islamic texts, Islamic humanities, Islamic psychology.

۱. Assistant Professor, Department of Psychology, Shahed University, Tehran, Iran.):
mnour@shahed.ac.ir

مقدمه

تولید علم دینی و پیشبرد یا تأسیس علوم انسانی اسلامی همچون روان‌شناسی اسلامی از یک سو، و کشف و تبیین قوانین انسانی و روان‌شناختی که اساساً از میان پیچیدگی‌های خاص در پدیده‌های انسانی باید به دست آیند از سوی دیگر؛ دو امر بسیار مهم و اساسی‌ای است که با آنها در این عرصه روبه‌رویم. به راستی برای تحقق این دو امر چه باید کرد؟ راه دستیابی به این هدف، یا بهتر است بگوییم علمی چون «روان‌شناسی اسلامی» در چیست؟ این هدف، بدون برخورداری از روش‌های تحول‌یافته و کارآمد اسلامی متناسب با علوم انسانی و روان‌شناختی تحقق نخواهد یافت. چراکه اساساً خمیرمایه تولید علم، به معنای واقعی آن، در بستر روش‌شناسی به عمل می‌آید و دانش با استفاده از روش‌های کارآمد به ثمر می‌رسد. امروزه برای تبیین پدیده‌های پیچیده انسانی و نزدیک شدن به نظریه در آن زمینه پژوهش‌های پیشرفته و پیچیده چندمتغیره و به خصوص به مدل‌یابی^۱ در این زمینه می‌پردازند. مدل‌یابی بخشی اساسی و تفکیک‌ناپذیر در بسیاری از رشته‌های علمی است. روش‌های مدل‌یابی با ارائه مدل می‌خواهند تا فهم ما را از پدیده‌ها و روابط پیچیده میان مؤلفه‌ها و سازه‌های آنها توسعه بخشند. رویکرد غالب با توجه به گفتمان حاکم بر پژوهش‌های معاصر، مدل‌یابی از نوع تجربی است. اما این سطح از مدل‌یابی به‌ناچار مبتنی بر سطح مدل‌یابی نظری و مفهومی است. مدل‌یابی نظری و مفهومی در سطح انتزاع انجام می‌گیرد و رویکرد حاکم بر آن کیفی است. مدل‌های کیفی بدون کمی‌سازی موجودات بر چگونگی روابط بین آنها تأکید دارند. مدل مفهومی^۲ بر اساس متون، نظریه‌ها و پژوهش‌ها استنباط و توسعه داده می‌شود (رابینسون^۳ و همکاران، ۲۰۱۵).

بدین هدف، نورعلیزاده (۱۳۹۷) روش مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی را مبتنی بر مبانی روش‌شناختی اجتهادی و ظرفیت‌شناسی علمی قرآن و حدیث (نورعلیزاده، ۱۳۹۶) ارائه کرد. در این روش، طراحی مدل مفهومی با شیوه اکتشافی انجام می‌گیرد که در آن پیچیدگی‌های انسانی و قوانین حاکم بر رفتارهای انسان از طریق تحلیل متون قرآنی و حدیثی، و ساده‌سازی این پیچیدگی‌های رفتاری و ارائه آن به شکل مدل در سطح مفهومی

۱. Modeling.

۲. Conceptual model.

۳. Robinson.

(انتزاعی) انجام می‌گیرد. اساس کار بر پایه فهم نصوص دینی، با استفاده از روش‌های اجتهادی، تفسیری و فقه‌الحدیثی استوار است؛ اما با ارتقای آن به سطح متن‌کاوی‌های پیشرفته و فهم پژوهی‌های تخصصی متون اسلامی و با حاکم کردن تفکر سیستمی^۱ و تحلیل‌های ساختاری و سازواری. به عبارت دیگر، در این روش، فهم نصوص از سطح استظهاری و تک‌گزاره‌ای، عبور کرده و در سطح استنتاجی و شبکه‌ای از گزاره‌های به هم مرتبط و نظام‌مند انجام می‌گیرد. این روش با بهره‌مندی متناسب از تمام ظرفیت‌های روش‌های درون‌دینی و برون‌دینی و تکنیک‌های موجود در آنها و با شالوده‌ روش‌های اجتهادی و تفهیمی - که در آن دلالت‌های متن یا روابط معناشناختی (سمانتیکی) و قوانین مقبول هرمنوتیکی و تفسیری مد نظر است - می‌تواند تبیین‌های شبکه‌ای و سازواری از روابط نظام‌مند میان مفاهیم و سازه‌ها، از طریق فهم تخصصی متون قرآنی و حدیثی ارائه دهد و به مدل حاکم بر رفتار و پدیده‌های پیچیده انسانی دست یابد.

با وجود تفاوت‌های پارادایمی در پژوهش‌های چندمتغیری که با گفتمان اثبات‌گرایی، کمی‌سازی و تجربه‌گرایی انجام می‌گیرد، منطق حاکم در برقراری روابط پیچیده سیستماتیک میان سازه‌ها، به خصوص در سطح مدل‌یابی انتزاعی مفهومی، مشابه هم است. از نظر بابایی (۱۳۸۸، ص ۳۷۲ و ۳۷۳) نیز در تعامل با رویکردهای علمی و با اتکای به شیوه‌های نظام‌مند و حیانی و با کنش‌گری سیستمی و سازواری، می‌توان در تحلیل مسائل پیچیده علوم انسانی و کشف واقع بسیار مؤثر عمل کرد و زمینه نظریه‌پردازی را با توجه به منابع اسلامی فراهم ساخت. از این‌رو، ساختار روش مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی، با الهام از برخی مراحل و شیوه‌های پژوهش چندمتغیری و سیستمی در سطح نظری و مفهومی آن به تکامل رسید. مراحل و گام‌های نظام‌مند آن در بخش روش پژوهش خواهد آمد.

علاوه بر نظام‌مندی، ارزش هر روش و کارایی آن را واقعی و قابل اجرا بودنش تعیین می‌کند. هر روشی هرچند در سطح نظری خیلی خوب طراحی و توسعه یابد، اما در عمل نتوان آن را به صورت نتیجه‌بخش به کار بست، ارزش و اعتباری نخواهد داشت. از این‌رو، پژوهش کنونی به هدف بررسی قابلیت و کارایی^۲ «روش مدل‌یابی مفهومی از

۱. systematical thinking.

۲. applicability.

متون اسلامی» انجام می‌گیرد. بدین منظور، همهٔ مراحل این روش، بر روی یک نمونه مدل روان‌شناختی «خداآگاهی-سلامت روانی» انجام و نتیجه‌بخشی آن بررسی می‌شود.

روش

این پژوهش اساساً از نوع کیفی است که در آن از «روش مدلیابی مفهومی از متون اسلامی» (نورعلیزاده، ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸) و در فرایند آن از روش دلفی خبرگانی نیز استفاده شد. این روش مدلیابی مفهومی، که به صورت اکتشافی اجتهادی و با کاربست تکنیک‌های فهم روان‌شناختی متون اسلامی (قرآن و حدیث) است، در چهار مرحله و شش گام انجام می‌گیرد. گام‌های شش‌گانه مدلیابی با مراحل چهارگانه آن، به صورت درهم‌تنیده و پیوسته انجام می‌گیرد. مرحلهٔ اول شامل سه گام است و مراحل بعدی تنها یک گام را در خود جای می‌دهند که در نمودار ۱ آمده‌اند.

نمودار ۱ مراحل و گام‌های روش مدلیابی مفهومی از متون اسلامی

نقطهٔ ثقل روش مدلیابی مفهومی از متون اسلامی را گام دوم تشکیل می‌دهد؛ چرا که اساساً مدل مفهومی، اکتشافی است و شالودهٔ نظری آن در این گام سرشته می‌شود. در این گام، در یک فرایند متن‌کاوی، مفاهیم از متون اسلامی استخراج می‌شود. در مفهوم‌پردازی^۱ دو هدف عمده دنبال می‌شود؛ (۱) یافتن درکی از فرایند شکل‌گیری مفاهیم

۱. Conceptualization.

یا انگاره‌ها و ۲) روشن ساختن آن مفاهیم در یک نظام ارتباطی و ساختاری با مفاهیم و سازه‌های دیگر و رسیدن به انگاره‌های تبیینی پدیده‌های روان‌شناختی که در نهایت به شکل مدل بسط و تحول می‌یابد (واندن‌باس، ۲۰۱۳^۱، ص ۱۲۹). در مرحله «صورت‌بندی یا ساخت‌یابی مدل» بر اساس انگاره‌های شکل گرفته بر اساس آموزه‌های اسلامی، شبکه مفهومی و نحوه روابط تعاملی و علی میان سازه‌ها در یک ساختار سیستماتیک و مدل بازنمایی‌کننده نظام ارتباط سازه‌ها، فرموله و شکل‌بندی می‌شود. پس از «اعتبارسنجی مدل» در مرحله سوم که باید سنجید، آیا نتایج مفهوم‌پردازی و ساخت‌یابی مدل مفهومی بر اساس معیارهای اعتبارشناختی اسلامی و علمی، از روایی و اعتبار لازم برخوردارند (ر.ک: نورعلیزاده و همکاران، ۱۳۹۶)، نوبت به مرحله چهارم، یعنی «تبیین و تفسیر نتایج مدل‌یابی» می‌رسد. در این مرحله، هدف بیان «چرایی»‌های روی‌داد پدیده در یک سیستم به هم پیچیده و منسجم و تشریح چگونگی ارتباط میان سازه‌هایی است که به پدیدایی آن می‌انجامند.

جدول ۱ نمونه فرم روایی‌سنجی خبرگانی (CVI و CVR) به همراه خانواده متون اسلامی

سازه «خداآگاهی خالصانه»			
توضیح سازه به دلیل اختصار حذف و البته در ضمن یافته‌ها خواهد آمد.			
نمونه متون اسلامی (قرآن و حدیث)		۱. میزان انطباق با مستندات اسلامی	
مَنْ كَانَ ذَاكِرًا لِلَّهِ تَعَالَى عَلَى الْحَقِيقَةِ فَهُوَ مُطِيعٌ وَمَنْ كَانَ غَافِلًا عَنْهُ فَهُوَ عَاصٍ وَالطَّاعَةُ عَلَامَةُ الْهُدَايَةِ وَالْمَعْصِيَةُ عَلَامَةُ الضَّلَالَةِ وَأَصْلُهُمَا مِنَ الذِّكْرِ وَالْعَقْلَةُ... مَعْرِفَتِكَ بِذِكْرِهِ لَكَ تَوَرُّتُكَ الْخُضُوعَ وَالْإِسْتِخْيَاءَ وَالْإِنْكَسَارَ... الذِّكْرُ ذِكْرَانُ ذِكْرٌ خَالِصٌ بِمُوَافَقَةِ الْقَلْبِ وَذِكْرٌ صَارِفٌ لَكَ بِنَفْسٍ ذِكْرٌ غَيْرِهِ (مصباح الشريعة، ص ۵۵ و ۵۶)	کاملاً مرتبط	مرتبط اما نیاز به بازبینی	نیاز به بازبینی
			غیر مرتبه ط
۲. میزان ضرورت و بسندگی			
	ضروری	مفید ولی غیر ضروری	غیر ضروری
نظر کارشناس:			
<p>الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ، أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ (رعد، ۲۸)</p> <p>قال عند تلاوته: «يَسْبِحُ لَهُ فِيهَا بِالْغَدُوِّ...[متن خواهد آمد] (نهج البلاغه، ص ۳۴۲)</p> <p>ذکر حقیقی و دائمی، معرفت، هشیاری = از مؤلفه‌های اساسی خداآگاهی خالصانه</p> <p>خداآگاهی خالصانه = <خودآگاهی = هدایت</p>			

۱. VandenBos.

سازه «خداآگاهی خالصانه»	
	<p>(رشدیافتگی) = آرامش مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (بقره، ۱۱۲) فَأَمَّا يَا تَيْنِكُمْ مَنِى هُدَى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَاىَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَى؛ وَ مَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِى فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكاً (طه، ۱۲۳ و ۱۲۴) فَيَزِدَّ بُصِيرَةً وَ مَعْرِفَةً لِمَا زِيدَ فِيهِ مِنَ الْخَوْفِ وَ ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يَقُولُ: «إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ» (اعراف، ۲۰۰) استتجلب شدۀ التيقظ بصدق الخوف (هوشیاری بسیار را با بیمی راستین به دست آور) (تحف العقول، ص ۲۸۵)</p>

فرایند مدل‌یابی مفهومی با استفاده از نرم‌افزارهای تحلیل داده‌های کیفی با دقت انجام می‌گیرد که در این پژوهش از نرم‌افزار اطلس‌تی (ATLAS.ti) استفاده شد. این نرم‌افزار در شبکه‌سازی و بسط و شکل‌یابی مدل بسیار تسهیل‌کننده است. همچنین به منظور سنجش روایی فرایند مفهوم‌پردازی و مدل‌یابی نمونه مثال مورد بررسی، از روایی سنجی خبرگانی استفاده گردید. این کار از طریق روش پیمایش دلفی با ارائه فرم نظرسنجی به تعدادی از کارشناسان متخصص که نمونه‌ای از آن در جدول یک آمده است انجام گرفته و سپس «شاخص روایی محتوایی» (CVI) و «نسبت روایی محتوایی» (CVR) محاسبه شد.

یافته‌ها

با اجرای تمامی مراحل و تکنیک‌های «روش مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی»، روی یک نمونه مدل‌یابی که در آن روابط ساختاری (سازوکاری) میان خداآگاهی (به عنوان سازه اثرگذار) و سلامت روانی (به عنوان سازه اثرپذیر) با میانجی‌گری سازه‌های خودآگاهی و رشدیافتگی مورد تحلیل قرار گرفت، نتایج به یک «مدل کامل^۱ میانجی تعدیل‌شده^۲» ختم شد. اجرای موفق این روش، با کشف سازه‌هایی چون «پذیرندگی» و مسیرهای علی میان

۱. Full Model

۲. Moderated Mediation

سازه‌ها، در یک شبکه مفهومی نظام‌مند و بسط و صورت‌بندی آن در قالب یک مدل مفهومی، نشان از قابلیت اجرا و کارایی آن است. گزارش گام‌به‌گام چگونگی انجام روش مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی در این نمونه مثال، خود گویای این یافته است. هرچند به دلیل محدودیت حجم مقاله نمی‌توان همه روندها و داده‌های محتوایی را به صورت جزئی‌تر گزارش کرد.^۱

۴-۱ مرحله اول: مفهوم‌پردازی

نقطه آغازین این پژوهش، مفهوم‌پردازی سازوکار مدلی است که در آن «خداآگاهی» به عنوان سازه اثرگذار، با میانجی‌گری یک سری مفاهیم و سازه‌ها سبب «سلامت روانی» به عنوان سازه اثرپذیر می‌شود. مفهوم‌پردازی که با استخراج مفاهیم و تحلیل مفهومی و نیز برداشت مفهومی از نحوه ارتباط مفاهیم و سازه‌ها، به منظور بست مفهومی مدل انجام می‌گیرد، در گام اول لازم دارد که به درک روشنی از دورنمای مسئله و مفاهیم کانونی مدل فرضی مورد نظر رسید تا در گام‌های بعدی در یک فرایند فهم‌پژوهی و ترسیم ارتباطی سازه‌ها به شکل مدل توسعه یابند.

۴-۱-۱ گام اول: مسئله‌شناسی

با یک نگاه تخصصی به متون اسلامی، همچون آیه «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد، ۲۸)، پرسش‌های استنتاجی روان‌شناختی مطرح می‌شود که اساساً ذکر و یاد خدا چگونه سبب آرامش انسان می‌گردد؟ سازوکار و مکانیسم اثر آن چیست؟ آیا اثر علی آن خطی است و به صرف ذکر‌گویی و یاد خدا (الا بذكر الله)، آرامش روانی (تطمئن القلوب) پدیدار می‌شود؟ یا علاوه بر آن، فرایندهای پیچیده روان‌شناختی در کارند تا چنین آثار روانی به صورت پایدار و عمیق در انسان تحقق یابد؟ به راستی ذکر خدا چه مسیر روان‌شناختی را طی می‌کند تا به آرامش روانی می‌رسد؟

با مرور چارچوب نظری و پیشینه پژوهش‌ها در حوزه دینداری و بهداشت روانی، به نظر می‌رسد یک‌سری سازه‌ها و عوامل اختصاصی‌تر و همچنین سازوکارهای بنیادی و عمیق‌تری پشت این کارکردهای روان‌شناختی باید باشد. با بررسی اجمالی برخی از متون

۱. تفصیل این یافته‌ها را نورعلیزاده (۱۳۹۷ و ۱۴۰۲) آورده است.

اسلامی در حوزه ذکر و ارتباطات معنوی و همچنین آرامش و سلامت روانی، مانند آیات قرآنی:

- الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ يُهْتَدُونَ (انعام، ۸۲).
 - إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ... لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (بقره، ۲۷۷).
 بدین انگاره رهنمون می‌شویم که می‌توان حوزه مفهومی سازه اول (اثرگذار) را وسیع‌تر از ذکر و سازه دوم (اثرپذیر) را فراتر از آرامش (اطمینان)، شاخصه‌های سلامت روانی در نظر گرفت.

همچنین با در نظر گرفتن متونی مانند:

- وَ اذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَىٰ أَنْ يَهْدِيَنِّي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا (کهف، ۲۴).
 - وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (حشر، ۱۹).
 - إِيَّاكُمْ وَالْغَفْلَةَ فِئْتَهُ مَنْ غَفَلَ فَإِنَّمَا يَفْعَلُ عَنِ نَفْسِهِ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۹، ص ۲۲۷).
 می‌توان سازه‌های مرتبط دیگری را به عنوان نقش میانجی در فرایند اثر ذکر در نظر بگیریم. با بازیابی مفهوم پردازشی «خداآگاهی»^۱ در پژوهش نورعلیزاده (۱۳۹۴) می‌توانیم این سازه را به عنوان کانون مفهومی مسئله تحقیق و همچنین نقش واسطه‌ای سازه «خودآگاهی» را در مدل فرضی در نظر بگیریم. همچنین با در نظر گرفتن مفهوم معنایی «رب» و همچنین رشدیافتگی همراه با استقامت که از متون دیگر برداشت می‌شود (احقاف، ۱۳)، می‌توان حدس زد که اثربخشی روان‌شناختی خداآگاهی، از طریق خودآگاهی باید با تحول شخصیتی و رفتاری همراه باشد که اتفاقاً شواهد روان‌شناختی نیز برای آن وجود دارد. از این رو، به نظر می‌رسد حداقل در مدل فرضی پژوهش کنونی دو سازه خودآگاهی و رشدیافتگی شخصیت به عنوان واسطه علی اثر خداآگاهی در سلامت روانی قرار گیرند و پیش‌بینی می‌شود که در فرایند پژوهش، سازه‌های دیگری نیز بتوان یافت که در نظام ساختاری و سازوکاری این مدل قرار گیرند.

۲-۱-۴ گام دوم: فهم پژوهی و استخراج مفاهیم از متون اسلامی

۲-۱-۴ اقدام اول: واژه پژوهی و تشکیل شبکه واژگانی. با کاوش معناشناختی واژگانی چون ذکر و یاد خدا (در مقابل غفلت از خدا یا خدا فراموشی)، اطمینان قلب

۱. God awareness.

(آرامش روانی)، خوف، حزن، امنیت روانی، معرفت نفس (خودشناسی در مقابل خودفراموشی)، هدایت و رشدیافتگی، ایمان و عمل صالح، زندگی تنگ و سخت، استقامت و تاب‌آوری، چهار حوزه مفهومی مرتبط تعیین و سپس در فرایند مفهوم‌شناسی قرار گرفتند. فرایند کار در پژوهش نورعلیزاده (۱۳۹۷ و ۱۴۰۲) کامل انجام گرفته است که خلاصه آن عبارت است از:

۱. مهم‌ترین حوزه مفهومی: ذکر و یاد خدا، غفلت از یاد خدا، خدافراموشی، معرفت رب، ایمان و عمل صالح؛

۲. دومین حوزه مفهومی مهم: اطمینان قلب، خوف و حزن، امنیت روانی، زندگی تنگ؛

۳. حوزه مفهومی: معرفت نفس، خودشناسی، خودفراموشی، غفلت از خویشتن؛

۴. حوزه مفهومی: هدایت، رشد و رهیافتگی، استقامت و تاب‌آوری.

فرایند این کار با استفاده از «روش مفهوم‌شناسی مفاهیم روان‌شناختی پژوهش‌های قرآن‌بنیان» (نورعلیزاده، ۱۳۹۹) به صورت مفصل در فرایند مفهوم‌شناسی عمومی (واژگانی، استعمالی و اصطلاحی) و مفهوم‌شناسی تخصصی مفاهیم و با تحلیل‌ها و مستندات بسیاری انجام گرفت که خلاصه نتایج آن عبارت است از:

۱. حوزه مفهومی خداآگاهی به عوامل معنوی در ارتباط با خدا مربوط می‌شوند. در فرایند مفهوم‌شناسی واژگانی و اصطلاحی «خداآگاهی» باید گفت: «ذکر» به معنای یادآوری یا به یاد داشتن و حفظ داشته‌هاست (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۳۴۶). «ذکر خدا»، آگاهی روانی و توجه قلب به خالق و احساس اینکه عالم در محضر خدا و انسان در حضور اوست (شرقاوی، ۱۳۶۳، ص ۳۴۴؛ مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص ۲۶۴). خداآگاهی گستره مفهومی فراتری دارد که علاوه بر جنبه‌های شناختی به وجود خداوند، ابعاد عاطفی و رفتاری انسان را نیز نسبت به خداوند در بر می‌گیرد (احساس معنوی و اعمال مذهبی تقرب‌جویانه)؛ مرحله‌ای بعد از خداشناسی و البته بر مبنای آن، یعنی حالت توجه و به‌هشیاری و حفظ پیوستگی، تقرب و ارتباط وجودی با خدا که با ایمان و عبودیت توأم است (نورعلیزاده، ۱۳۹۵، ص ۴۵). درجه‌های خداآگاهی می‌تواند در پیوستاری باشد که بالاترین آن، نوع خالصانه و رسیدن به مقام «عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ» (صافات، ۴۰) است. سازه «خداآگاهی خالصانه» در این مدل انتخاب شد تا بتواند همه‌جانبه باشد و بالاترین جهات دینداری از جمله عبودیت و تسلیم‌پذیری، تقوا و تزکیه نفس، توحید و بازگشت‌پذیری،

ذکر حقیقی و دائمی و ارتباط پیوسته و وجودی با خدا و آثار ذکر شده برای تمامی آنها در متون اسلامی را نیز دربر بگیرد.

۲. حوزه مفهومی سلامت روانی شامل آثار روان‌شناختی است که در این حالت فرد به دور از تنیدگی، ترس، اضطراب، اندوه و افسردگی، احساس آرامش و امنیت روانی می‌کند. «خوف» نزدیک‌ترین مفهوم به سازه اضطراب و «حزن» به نشانگان افسردگی است که محوری‌ترین سازه‌های مفهومی حوزه سلامت روانی محسوب می‌شوند. خوف، انتظار امر ناخوشایند از روی دلایل و نشانه‌های احتمالی یا قطعی که متضاد و مقابل «امن» (نور، ۵۵؛ قریش، ۴) است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۳۰۳). حزن اندوهی است که با از دست دادن امر مفید یا به سبب پیش آمدن امری مضر ظاهر می‌گردد، همان‌طور که خوف اندوه و گرفتگی روانی است که به خاطر امر ناخوشایند مورد انتظار به وجود می‌آید (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۹، ص ۸۲). «سلامت روانی» فراتر از نبود اختلال و بیماری، کیفیتی روان‌شناختی است که در آن فرد از علائم و نشانگان انواع مشکلات و اختلالاتی چون اضطراب و افسردگی رها بوده و در وضعیت مطلوبی از تعادل، بهباشی، احساس آسودگی خاطر و امنیت روانی قرار دارد. این سازه جامع تمامی مفاهیم مطرح در متون اسلامی از جمله «ایمنی و امنیت» شامل: امن، ظهیر (یاری‌کننده) و کھف (پناهگاه)؛ «آرامش روانی» شامل: اطمینان قلب، ثقه، سکینه و انس؛ «راحتی و آسودگی» (رَوْح، دَعَاء، رِخَاء و رِاحَة)؛ «رضایت، سرور و خشنودی» (رَاضِيَّة، بُشْرَى)؛ «ترس و اضطراب» (خوف، رهبة، خشية، رعب و وجل)، «غم، اندوه و افسردگی» (هم، غم، حزن و بَث)؛ «شک و تردید» (ريب = تردید و شک اضطراب‌زا)؛ «تنیدگی و رنجوری» (معيشة ضنك، گره) است (بقره، ۱۱۲؛ قارعه، ۷؛ مائده، ۶۹؛ یوسف، ۸۶؛ طه، ۱۲۴؛ کلینی، ۱۳۶۵؛ شریف‌الرضی، ۱۴۱۴ق؛ ابن‌طاووس، ۱۴۰۹ق).

۳. حوزه مفهومی خودآگاهی شامل خودشناسی و معرفت نفس، در مقابل خودفراموشی یا غفلت از خویشتن است. جامع‌ترین لفظ برای واژه ذکر در مقابل غفلت، «آگاهی» است (مصباح یزدی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۸۹). «غفلت» حالت بی‌توجهی، ناآگاهی و ناهشیاری، و «نسیان» حالت فراموشی است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۴۱۹). «خودآگاهی»^۱ فراتر از مفهوم خودشناسی^۱ شامل درک، توجه و آگاهی از ابعاد وجودی،

۱. self-awareness.

ویژگی‌ها، افکار، احساس‌ها، گرایش‌ها و رفتارهای خود در طی فرایند زمان است (قربانی و واتسون، ۱۳۸۴، ص ۴؛ لطیفیان و سیف، ۱۳۸۶، ص ۱۳۸). در این معنا، خودشناسی از مراتب خود آگاهی محسوب می‌شود. «خود آگاهی» سازه‌ای است که نه تنها شناخت، بلکه حالت توجه و هشیاری به خود را نیز شامل می‌شود.

۴. حوزه مفهومی تحول روانی-شخصیتی شامل هدایت، رشد و رهیافتگی، استقامت و تاب آوری می‌شود. «هدایت» یعنی رسیدن به راهی که آدمی را به هدف می‌رساند و «رشد» یعنی راه یافتن به سوی مطلوب، آن گونه که خیر و صلاح است و در حقیقت باید باشد. یکی از مصادیق «رشد»، بلوغ و کمال و رشد عقلی، دینی، اجتماعی و غیره است که فرد قابلیتش را دارد که به آن برسد و در آیه «وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ» (انبیاء، ۵۱) در مورد حضرت ابراهیم به صراحت به آن اشاره می‌کند. این رشدیافتگی با استقامت و پایداری در مسیر محقق می‌شود که بدون انحراف و «غی» باشد (ابن فارس، ۱۳۷۸، ص ۳۷۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۳۴۲؛ ج ۱۴، ص ۲۹۷). در واقع، رشد در مقابل غی است (بقره، ۲۵۶). غی بر خلاف رشد، تباهی در چیزی و بازماندن آن از حق و حقیقتش و رهنمونی به سوی بدی و فساد است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۷، ص ۲۸۶). اصطلاح «رشدیافتگی» از آن حیث بر این سازه مهم انتخاب شده است که نماینگر مفاهیمی باشد که با شکل یافتن مطلوب ساختار شخصیتی، انسان در مسیر رشد و تحولی هدایت یابد و بتواند با هویت یابی و تحقق خویشتن^۲ به انسجام و توحید یافتگی دست یابد؛ یعنی رسیدن به یک هویت یکپارچه، به گونه‌ای که در سیستم پیچیده روانی و در میان تمام ابعاد آن یک توازن، هماهنگی و وحدت و انسجامی حاکم باشد.

۵. سازه الحاقی پذیرندگی: در فرایند پژوهش به یک حوزه مفهومی دیگر در ارتباط با سازه‌های اصلی رسیدیم که می‌توانست در مدل مفهومی خدا آگاهی تا سلامت روانی نقش ایفا کند. این حوزه مفهومی شامل مفاهیم «قساوت و سنگ‌دلی»، «لینت و نرمی»، «وسعت و ظرفیت روانی»، «انعطاف پذیری و قابلیت پذیرش»، «عدم زنگارزدگی ابزارهای حسی و ادراکی» است و مفاهیم روان‌شناختی مانند مقاوم به تغییر، آمادگی روانی، تکبر و استکبار، خودشیفتگی و خودمیان‌بینی، همچنین ابعاد به لحاظ شناختی و عاطفی و رفتاری را دربر

۱. self-knowledge.

۲. Self-realization.

می‌گیرد. «پذیرندگی»^۱ یا قابلیت پذیرش عبارت است از یک ظرفیت شخصیتی و قابلیت روان‌شناختی است که شخص را برای انعطاف، پذیرش و تغییر آماده و از سختی، بی‌عاطفگی، بی‌پروایی و مقاومت بی‌مورد (که شخصیت‌هایی چون سایکوپات، ستیزه‌جو و خودشیفته دارند) به دور می‌کند. می‌دانیم که برخی از افراد در اصل پذیرش اثر و تغییرپذیری دچار مقاومت بوده و از انعطاف و ظرفیت لازم برخوردار نیستند و همین مانع اثرپذیری از عوامل روانی و معنوی چون ذکر و یاد خدا می‌شود. برای مثال قرآن کریم اثرپذیری از ذکر را منوط به داشتن حالت خشوع و خشیت می‌داند «سَيَذَكُرُ مَنْ يَخْشَى» (اعلی، ۱۰) که آن هم به دلیل سنگدلی و عدم نرمی و انعطاف‌پذیری قلبی افراد است (حدید، ۱۶).

۲-۱-۴ اقدام دوم: گردآوری و تشکیل خانواده متون اسلامی. بر اساس هر کدام از حوزه‌های مفهومی، خانواده متون اسلامی (قرآن و حدیث) در جدول‌های مشخص و به صورت جداگانه تشکیل شد. در یک حرکت پویا در گسترش شبکه واژگانی، آیات و روایات مرتبط (مترادف یا متضاد یا به عبارت دیگر مفهوم موافق و مخالف) نیز گردآوری و ساماندهی شد. این کار از طریق ابزارها و نرم‌افزارهای اسلامی انجام گرفت که نمونه‌ای از خلاصه متون اسلامی در جدول آمده است.^۲

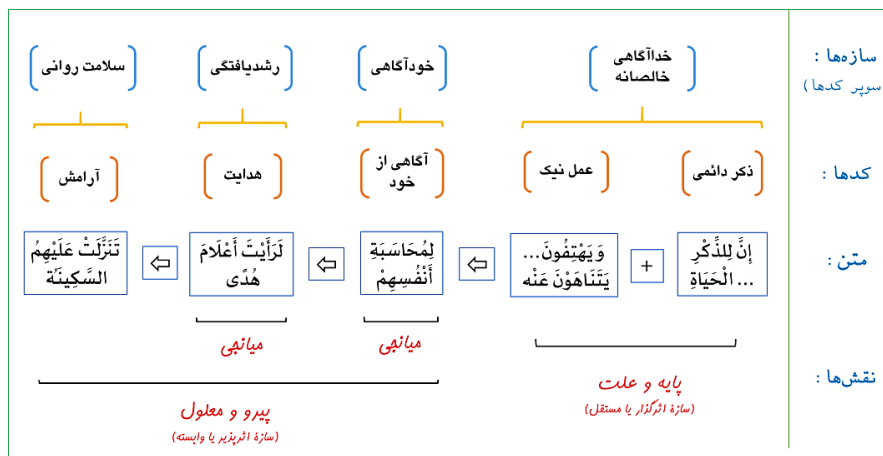
۳-۲-۴ اقدام سوم: متن‌کاوی (تحلیل و فهم متن). متن‌کاوی یا تحلیل و فهم متن در این پژوهش با به کارگیری روش فهم روان‌شناختی تک‌گزاره‌ها، ابتدا با فهم ظاهر و مقصود متون، با توجه به سیاق گردآوری شده در جدول خانواده متون اسلامی انجام گرفت. همه مفردات و مفاهیم موجود در متن‌ها به دقت از نظر معناشناختی مورد واکاوی شد و معانی آنها در ترکیب و بافت گزاره‌ها مورد توجه قرار گرفت. برای افزایش دقت و نظام‌مندی در طبقه‌بندی و سازمان‌دهی، تجزیه و تحلیل متن‌ها، کدگذاری، تدبر و فهم متون، شبکه‌سازی مفهومی، کشف روابط و مسیرهای علی میان سازه‌ها و رسیدن به یک چارچوب نظری همه‌جانبه، از نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی نرم‌افزار اطلس‌تی (ATLAS.ti) استفاده شد. نمونه‌ای از خروجی این نرم‌افزار به صورت نموداری خواهد آمد.

۱. receptivity.

۲. به دلیل محدودیت حجم مقاله، ناگزیر از حذف جدول‌ها و مستندات بسیار اسلامی بودیم که برای مطالعه بیشتر به نورعلیزاده (۱۳۹۷ و ۱۴۰۲) مراجعه شود.

- نمونه متن کاوی به همراه کدگذاری‌ها (شامل: همه سازه‌های اصلی، به غیر از سازه الحاقی پذیرندگی):

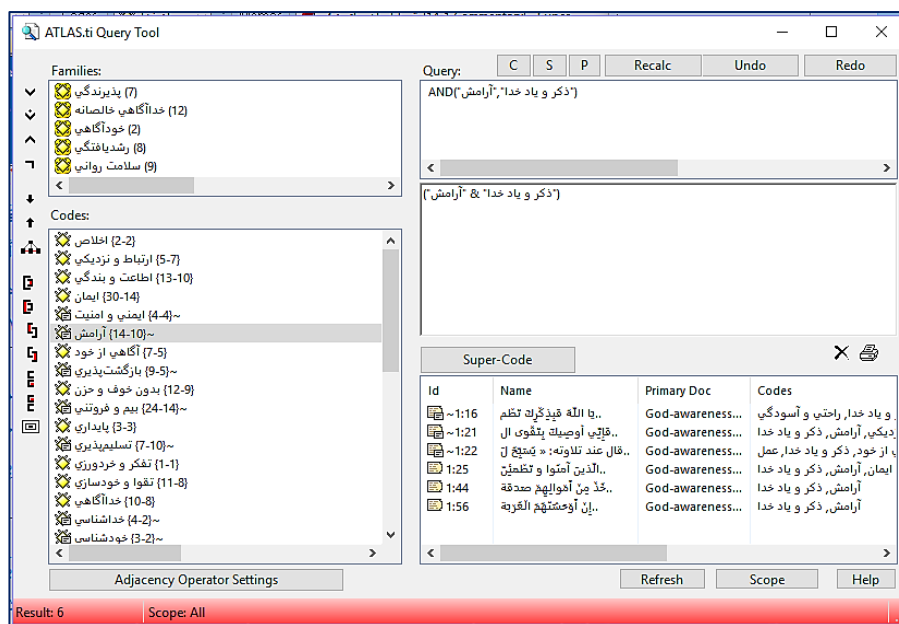
قال عند تلاوته: «يَسْبِخُ لَهُ فِيهَا بِالْعُدُوِّ وَالْأَصَالِ رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ... إِنَّ لِلذَّكْرِ لِأَهْلًا أَخَذُوهُ مِنَ الدُّنْيَا بَدَلًا فَلَمْ تَشْغَلْهُمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْهُ يَقْطَعُونَ بِهِ أَيَّامَ الْحَيَاةِ وَيَهْتَفُونَ بِالزَّوْجِرِ عَنْ مَحَارِمِ اللَّهِ فِي أَسْمَاعِ الْغَافِلِينَ وَيَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ وَيَأْتَمِرُونَ بِهِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيَتَنَاهَوْنَ عَنْهُ... قَدْ نَشَرُوا دَوَائِنَ أَعْمَالِهِمْ وَفَرَعُوا لِمُحَاسَبَةِ أَنْفُسِهِمْ عَلَى كُلِّ صَغِيرَةٍ وَكَبِيرَةٍ... لَرَأَيْتَ أَعْلَامَ هُدًى وَمَصَابِيحَ دُجَى قَدْ حَفَّتْ بِهِمُ الْمَلَائِكَةُ وَتَنَزَّلَتْ عَلَيْهِمُ السُّكِينَةُ... (شريف الرضى، ۱۴۱۴ق، ص ۳۴۲ و ۳۴۳).

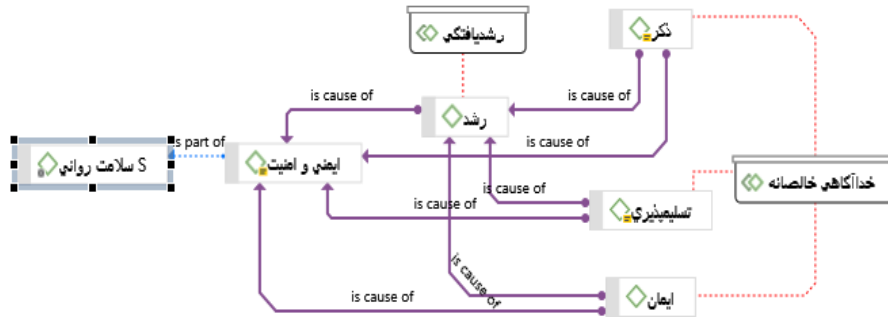
پس از متن کاوی و تحلیل گزاره‌ها، حال نوبت به تفهیم پیشرفته و بازشناسی و تحلیل مضامین و تبیین حقایق روان‌شناختی مکنون و مبطن در متون اسلامی است. در اینجا با توجه به وجود چندین مفهوم و سازه پژوهشی و پیچیدگی و فراوانی بیشتر متون اسلامی در هر کدام از آنها، از تکنیک «کدمحوری» در مقابل تکنیک «متن محوری» بهره بردیم. در این تکنیک، در هر فیش تحلیلی یک کد از یک خانواده (خرده خانواده) محور و سپس به همراه دیگر گزاره‌های مرتبط، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافتن مستندات و متون مشترک بین کدها و با دیگر قابلیت‌های جست‌وجو به وسیلهٔ Query Tool در بخش Analysis نرم‌افزار Atlas.ti با سهولت انجام می‌گیرد.

۳-۱-۴ گام سوم: بسط مفهومی مدل

در این گام با کنار هم قرار دادن تبیین‌های به‌دست آمده از گزاره‌ها، خرده‌خانواده‌ها و خانواده‌های متون اسلامی و همچنین روابط بین کدها و مؤلفه‌های هر کدام از آنها، با یک نگاه جامع و سیستماتیک به روابط بین سازه‌ها، شرایط برای رسیدن به مدلی نظام‌مند فراهم می‌گردد. برای این کار از تکنیک‌های گوناگون بسط مفهومی بهره گرفته شد. با استفاده از تکنیک‌های بسط مدل از یک کد، یا دو یا چند کد مرتبط و یا روابط دو یا چند سازه، به صورت طولی یا عرضی، ابتدا خرده‌مدل‌هایی شکل گرفت و به مرور به صورت یک مدل جامع بسط یافته توسعه یافت. در نمودار ۳ نمونه‌ای از این تکنیک‌ها (بسط مدل با محوریت یک کد، در ارتباط با کدهای مرتبط دیگر و به صورت طولی) نمایش داده شده است.

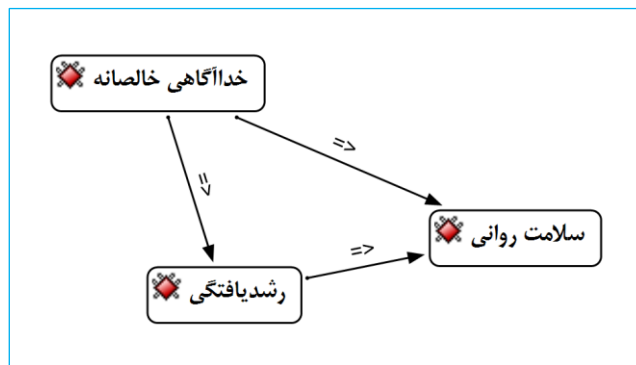

شکل ۱ جست‌وجوی ترکیبی متون، به وسیله نرم‌افزار اطلس تی

نمودار ۳ بسط روابط میان کدهای مرتبط با کد «ایمنی و امنیت»: برونداد نموداری اطلس‌تی

وقتی کدهای لینک شده با کد «ایمنی و امنیت» از خانواده سلامت روانی را در نظر می‌گیریم، کدهای «ذکر و یاد خدا»، «ایمان»، «تسلیم‌پذیری» و «رشد» را می‌یابیم. در نمودار ۳ «ایمان»، «تسلیم‌پذیری» و «ذکر و یاد خدا» از زیرمجموعه خانواده خداآگاهی هم به صورت مستقیم و هم به واسطه اثرگذاری به «رشد» از زیرمجموعه رشدیافتگی سبب «ایمنی و امنیت» می‌شود. با انتزاع سازه‌های مربوط به هر کدام از کدها و انتزاع نحوه ارتباط آنها، به یک خرده‌مدل می‌رسیم. نمودار ۴ یک گام به جلو در بسط یک مدل کامل است.

نمودار ۴ روابط میان سازه‌های بسط یافته کد «ایمنی و امنیت» به عنوان یک خرده‌مدل

جدول ۲ منطق نظام ارتباطی و شواهد نظری بسط طولی با محوریت کد ایمنی و امنیت

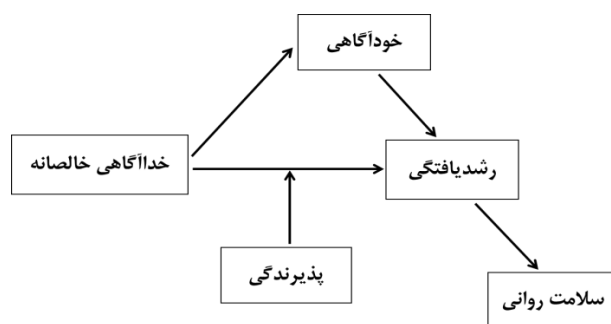
کد محوری	کدهای مرتبط و جهت‌های علی	سازه‌ها	مستندات (متون) اسلامی	توضیح و تبیین
----------	---------------------------	---------	-----------------------	---------------

کد محوری	کدهای مرتبط و جهت‌های علی	سازه‌ها	مستندات (متون) اسلامی	توضیح و تبیین
ایمنی و امنیت (سلامت روانی)	ایمان	خدا آگ اهمی خالصان ه	۱. الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبَسُوا إِيمَانَهُمْ بظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ يُهْتَدُونَ (انعام، ۸۲)	- از آثار مهم ایمان امنیت روانی است. اساساً ایمان خود برگرفته از «أَمَنَ» و به معنای امنیت یافتن، اطمینان نفس (آرامش روان) و از بین رفتن ترس و هراس است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۹۰). در برابر امن، خوف (ترس و اضطراب یا حالتی از پیش‌بینی وقوع امر ناخوشایند یا از دست دادن چیز پسندیده) قرار دارد. چنان‌که در سیاق آیه (انعام، ۸۱) خوف را در مقابل امن قرار داده است. همچنین:
	→		ج ۱، ص ۷۴ «آمِنٌ خَوْفِي» (ابن طباووس، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۷۴) مراد از ایمان در این آیه، مطلق ایمان به ربوبیت (جریان فیض بیوسسته پروردگار غنی و قهار) است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۲۰۲).	
	→		۲. هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ فَجَعَلَهُ [الْإِسْلَامَ] آمِنًا لِمَنْ عَاقَبَهُ وَ سَلِمًا لِمَنْ دَخَلَهُ... وَ تَقَةً	- طبق سند ۴، ایمان به مانند بک کهف و پناهگاهی می‌ماند که از هرگونه امر نایمن‌کننده، حفظ می‌کند. چون انسان با ایمان اطمینان دارد که بدالله فوق ایدیه‌م... و در صورت قرار گرفتن در این دژ مستحکم دیگر هیچ چیز ناخوشایندی او را تهدید نخواهد کرد.
	ذکر و یاد خدا		۳. فَجَعَلَهُ [الْإِسْلَامَ] آمِنًا لِمَنْ عَاقَبَهُ وَ سَلِمًا لِمَنْ دَخَلَهُ... وَ تَقَةً	- تسلیم‌پذیری، تکیه به منبع امن الهی و واگذاری امور به خدا، به انسان امنیت، اعتماد و آسودگی را ارزانی می‌کند. چرا که با این کار انسان به

کد محوری	کدهای مرتبط و جهت‌های علی	سازه‌ها	مستندات (متون) اسلامی	توضیح و تبیین
			لِمَنْ تَوَكَّلَ وَ رَاحَهُ لِمَنْ فَوَّضَ ۴. جَعَلَهُ	ریسمان مورد اعتمادی چنگ می‌زند و با وصل شدن به این منبع مستحکم، آینده خود را روشن و موفق می‌بیند:
			إِلِاسْلَامِ... ظَهيراً لِمَنْ رَشَدَ وَ كَهْفاً لِمَنْ آمَنَ وَ أَمَنَهُ لِمَنْ أَسْلَمَ	وَمَنْ يَسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى وَ إِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ (لقمان، ۲۲).
				با رشدیافتگی در مسیر دینداری، انسان احساسی از ایمنی به جهت داشتن پشت و پناه و یاری‌کننده (ظهیر) دارد.
			- همان (سند ۴) ۵. مَنْ عَقَلَ جَنَى عَلى نَفْسِهِ وَ انْقَلَبَ عَلى ظَهْرِهِ وَ حَسِبَ غِيَةً رُشِداً وَ عَرَّتَهُ الْأَمَانِي وَ أَخَذَتْهُ الْحَسْرَةُ وَ النَّدَامَةُ إِذَا قُضِيَ الْأَمْرُ وَ انْكَشَفَ عَنْهُ الْعِطَاءُ وَ بَدَأَ لَهُ مَا لَمْ يَكُنْ يَحْتَسِبُ	طبق سند ۷، با بازماندن از رشدیافتگی، انسان خودپنداره کاذب را با خود حقیقی‌اش اشتباه می‌گیرد و از هویت واقعی دور افتاده و از خود بیگانه می‌شود. آن زمان که پرده‌ها کنار می‌رود و انسان متوجه خود می‌گردد، این خودبیگانگی چیزی جز حسرت و پشیمانی را بر جای نمی‌گذارد. در این موقع است که این از دست رفته‌ها احساسی از گناه و تعارضات روانی را دربر داشته و عدم اطمینان از آینده و نالایمنی و اضطراب را با خود به همراه خواهد داشت (رایکمن، ۱۳۸۷، ص ۸۷؛ شجاعی و حیدری، ۱۳۸۹، ص ۱۵۶).
	رشد	رشدیافتگی		

به همین صورت بسط مدل با تکنیک‌های دیگر نیز ادامه می‌یابد تا مدل‌های بسیار پیچیده پدیدار شود. نمودار ۵ نمونه‌ای از مدل بسط‌یافته است که برای ساده‌سازی و کاهش پیچیدگی، شبکه ارتباطی همه سازه‌ها به همراه برخی از مؤلفه‌های آنها به نمایش گذاشته می‌شود.

متون اسلامی تعدیل کنندگی پذیرندگی را به شکل نمودار ۶ تأیید کردند.

نمودار ۶ صورت‌بندی نهایی مدل

۴-۳ مرحله سوم: اعتبارسنجی مدل خداآگاهی (گام پنجم: اعتباریابی مدل مفهومی)

اعتبارسنجی مدل‌یابی‌های مفهومی که از متون اسلامی استخراج می‌شود، به نوعی فرایندی است. چرا که فهم متون باید با دقت و طبق معیارهای لازم انجام گیرد، تا نتایج از اعتبار برخوردار باشد. علاوه بر گزارش نظام‌مند مرحله به مرحله مفهوم‌پردازی، فهم پژوهی، متن کاوی و بسط مدل خداآگاهی، میزان فهم صحیح و روشمند از متون اسلامی مورد ارزیابی و سنجش مجدد قرار گرفت که بر اساس معیارهای اعتبارسنجی فهم صحیح از متون اسلامی انجام گرفته باشند. بدین منظور تک‌تک این ملاک‌ها و سنجه‌های اعتبارشناختی، از جمله انطباق با قواعد فهم زبان‌شناختی، انطباق با قواعد فهم معناشناختی، سازواری درونی و عدم تعارض با مبانی اسلامی، هماهنگی و تطابق با عقل برهانی، و هماهنگی با واقعیت‌های انسانی و عدم تعارض با یافته‌های قطعی علوم، مورد ارزیابی قرار گرفت و بررسی‌ها نشان داد که فرایند فهم متون به لحاظ این شاخص‌ها از میزان مطلوبی برخوردارند. این یافته‌ها نشان از روایی درونی نتایج این پژوهش است. ارزیابی خبرگانی نیز صحت نتایج را تأیید کرد.

برای اعتباریابی واقع‌نمایی مدل بر پایه حقایق برآمده از متون اسلامی، خطاهای احتمالی در مفهوم‌پردازی و صورت‌بندی مدل مورد بررسی قرار گرفت. در مدل‌یابی نمونه مورد بررسی، با حفظ اصل ساده‌سازی و خروج از پیچیدگی‌ها، سعی بر مصون ماندن از

خطای تعیین^۱ شد که مؤلفه‌ها، مفاهیم و سازه‌های کلیدی از مدل حذف نشوند و نتایج پژوهش به یک مدل جامع و همه‌جانبه بینجامد. ارزیابی چندین باره خطاهای احتمالی در مرحله مفهوم‌پردازی مدل نشان داد که در تشخیص، مفهوم‌پردازی و گزینش مفاهیم و سازه‌ها دقت لازم انجام گرفته و در نتیجه مرتبط‌ترین، مناسب‌ترین و درست‌ترین انتخاب‌ها صورت پذیرفته است. میزان صحت و اعتبار این نتیجه، بر اساس میزان سنجش اعتبار فرایند فهم و سنجش اعتبار ساختار مدل تعیین می‌شود. همچنین ارزیابی اعتبار و روایی خبرگانی با استفاده از روش دلفی انجام گرفت. از ۱۲ نفر از متخصصان در دو حوزه علوم اسلامی و روان‌شناختی خواسته شد که به فرم‌های ارزیابی روایی و اعتبار مدل‌یابی پاسخ دهند که ۱۰ نفر از آنها به طور کامل مشارکت کردند. پس از اظهارنظر کارشناسان خبره به موارد خواسته درباره میزان انطباق و درستی مفاهیم استخراج شده از مستندات اسلامی و ضرورت و بسندگی سازه‌ها برای مدل خداآگاهی، شاخص‌های لازم مورد محاسبه قرار گرفت. نتایج سنجش روایی و اعتبار خبرگانی برای هر کدام از مفاهیم و سازه‌ها در جدول ۳ آمده است. از آنجا که باید شاخص روایی محتوا (CVI) بالاتر از ۰/۷۹ و نسبت روایی محتوا (CVR) نیز طبق جدول لاوشه بالاتر از ۰/۶۲ باشد، در نتیجه همه مفاهیم و سازه‌ها وضعیت مطلوب و بالایی به لحاظ میزان انطباق و درستی فهم آنها از یک سو و میزان ضرورت و بسندگی آنها از سوی دیگر دارند.

جدول ۳ نتایج سنجش شاخص روایی و نسبت روایی محتوای سازه‌ها

ردیف	تعداد کارشناسان	مفاهیم و سازه‌ها	نمره CVR	نمره CVI	میانگین نمرات کارشناسان
۱	۱۰	خداآگاهی خالصانه	۱	۱	۳/۹
۲	۱۰	سلامت روانی	۱	۱	۳/۹
۳	۱۰	خودآگاهی	۰/۸	۱	۳/۹
۴	۱۰	رشدیافتگی	۰/۸	۰/۹	۳/۶
۵	۱۰	پذیرندگی	۰/۸	۰/۹	۳/۶
	۱۰	مدل کلی	۰/۸	۱	۳/۸

عدد حاصل از محاسبه آماری میزان متوسط شاخص روایی محتوای کل (CVI) ۰/۹۶ به دست آمد که این عدد در ارزیابی مدل کلی از نظر کارشناسان یک است. با توجه

۱. specification error.

به اینکه این عدد بیشتر از ۰/۹۰ است، شاخص روایی محتوا در کل عالی و نشان‌دهنده میزان بالای همخوانی و انطباق یافته‌ها می‌باشد. همچنین میزان نسبت روایی محتوا (CVR) برای مدل کلی ۰/۸۰ به دست آمد که حاکی از آن است که این مدل بدین شکل در سطح معنادری ($P < ۰/۰۵$) مهم و مورد تأیید متخصصان است.

کاربست نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی اطلس‌تی نیز بر دقت و اعتبار متن کاوی‌ها، مفهوم‌پردازی‌ها، بسط‌های مفهومی و ساخت‌یابی‌ها در این مدل افزود. استفاده دقیق از نرم‌افزهای تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی، در کنار مدیریت برتر داده‌ها و شفافیت و قابلیت اطمینان فرایندهای تحلیل داده‌ها، برای توسعه معیارهای عملکرد مناسب مفید بوده و سبب افزایش اعتبار فرایند پژوهش می‌شود (فیلینگ و لی (۲۰۰۲)، روبین و روبین (۲۰۰۵)، آثرتن و السمور (۲۰۰۷)، و هوانگ (۲۰۰۸)؛ به نقل از: اکبری و غفوریان، ۱۳۹۴، ص ۶۹).

۴-۴ مرحله چهارم و گام ششم: تبیین و تفسیر نتایج مدل

نتایج مدل یابی در تحلیل و تبیین متون اسلامی در این پژوهش نشان داد که نه تنها بین مؤلفه‌های سازه‌های «خداآگاهی خالصانه»، «خودآگاهی»، «رشدیابی» و «سلامت روانی»، رابطه ساده و دوجه دو حاکم است، بلکه میان آنها یک رابطه سازواره‌ای پیچیده در قالب مدل علی هست که در یک الگوی تحلیل مسیر قابلیت تبیین دارد. با پشتیبانی چهارچوب‌های نظری اسلامی و پژوهش‌های انجام گرفته در حوزه‌های مرتبط، و با تأیید متون قرآنی و حدیثی به دو سازه مهم و بنیادی «خودآگاهی» و «رشدیابی» در حوزه شخصیت دست یافتیم که می‌توانند خداآگاهی را به سلامت روانی پیوند دهند و سازوکار بین آنها را در طی فرایندی تبیین کنند. دست کم ۳۶ گزاره از متون اسلامی گردآوری شده در این پژوهش، ارتباط وثیقی را میان مؤلفه‌های «خداآگاهی» در سلسله مراتب درجاتی آن، به ویژه با حضور «ایمان»، «تسلیم‌پذیری»، «اخلاص»، «تقوا و خودسازی» و «اطاعت و بندگی» که از نوع خالصانه بودن آن را در «ذکر و یاد خدا» و «عمل نیک» می‌طلبد، و مؤلفه‌های «سلامت روانی»، به ویژه با «آرامش»، «ایمنی و امنیت» و «بدون خوف و حزن»، نشان می‌دهند. این روابط عمدتاً از نوع علی است و اما اینکه این اثر روان‌شناختی چگونه روی می‌دهد، سازوکار آن ابتدا از طریق واسطه‌گری سازه «خودآگاهی» و سپس از طریق «رشدیافتگی» پیش‌بینی شده است.

مستندات و تبیین‌های بسیار به دلیل محدودیت این مقاله در اینجا حذف شد؛
 اجمالاً، این یافته که «خودآگاهی» قابلیت ایفای نقش میانجی را دارد، با نظر محسنی
 (۱۳۷۵) و اولیو^۱ (۲۰۰۵)، به نقل از: اشلی^۲، ۲۰۰۷، ص ۶ و ۷) مبنی بر عهده‌دار بودن
 خودآگاهی در میانجی‌گری تأثیر بسیاری از فرایندها، در کارکردهای مثبت روان‌شناختی
 همخوان است. از یافته‌های مهم این پژوهش قابلیت میانجی‌گری «رشدیافتگی» بود که با
 ایجاد تحول و یکپارچگی در شخصیت، فرد به یک ساخت شخصیتی و ظرفیت روانی
 وسیع دست یافت که با حفظ عزت‌مندی و حرمت خود از یک سبک رفتاری پایدار و
 الهی برخوردار است که او را به سوی خودشکوفایی و رستگاری هدایت می‌کند و در
 نتیجه از سلامت معنوی و روانی نیز برخوردار می‌شود. در واقع، محور این تأثیرات پایدار
 روان‌شناختی در شخصیت افراد و چگونگی رشد و شکل‌گیری ساختار شخصیتی آنهاست.
 این یافته همسو با نتایج پژوهش‌هایی است که دریافتند افراد مذهبی، به ویژه از نوع
 جهت‌گیری درونی و دینداری پایدار و خالصانه، تفاوت‌های مشهودی از نظر شخصیتی با
 دیگران دارند. برای نمونه پژوهش خداپناهی و خوانین‌زاده (۱۳۷۹) بر روی عامل پایبندی
 به مذهب و نوع شخصیت افراد، نشان داد که دانشجویانی که در مراسم مذهبی شرکت
 نمی‌کنند یا کمتر شرکت می‌کنند، ریخت‌های شخصیتی برون‌گرای ناپایدار هیجانی دارند.
 زمانی که فرد در سایه خداآگاهی از عزتمندی و حرمت خود برخوردار می‌شود، از
 هرگونه اضطراب و افسردگی در امان می‌ماند؛ چرا که این‌گونه افراد که از اولیای الهی
 محسوب می‌شوند با ایمان و تسلیم‌پذیری خود در پناهگاه امن الهی جای می‌گیرند «جَعَلَهُ
 عِزًّا لِمَنْ تَوَلَّاهُ... كَهْفًا لِمَنْ آمَنَ وَ أَمْنَةً لِمَنْ أَسْلَمَ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۴۹)، دیگر غم و
 اندوه و هراسی به دل راه نمی‌دهند «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (یونس،
 ۶۲) و در آرامش الهی قرار می‌گیرند «فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ» (توبه، ۴۰).

طبق مدل علی و الگوی تحلیل مسیر یافت شده در این پژوهش که خداآگاهی
 خالصانه از طریق خودآگاهی و رشدیافتگی شخصیتی به سلامت روانی منتهی می‌شود،
 نتیجه می‌گیریم که خداآگاهی و ذکر و یاد خدا، اثر عمیق در شخصیت انسان می‌گذارد و
 با تحت تأثیر قرار دادن «خود» و هویت انسانی، موجب سلامت روانی و دیگر آثار

۱. Avolio.

۲. Ashley.

روان‌شناختی می‌شود. نتایج پژوهش‌های روان‌شناختی نیز این یافته را تأیید می‌کنند. آلپورت و راس^۱ (۱۹۶۷) اعلام داشتند که ارزش‌های مذهبی درونی، بهترین عامل برای وحدت و انسجام شخصیت و کسب هویت یک‌پارچه است، که مهم‌ترین عامل سلامت روانی است (شریفی‌نیا، ۱۳۸۸، ص ۶۸). بی‌علاقه بودن و دوری از مذهب با هویت بحرانی و گم‌گشته همراه است. از نظر مصباح یزدی (۱۳۸۸) غفلت از یاد خدا (خدانا آگاهی) عامل از دست رفتن هویت انسانی است. در چنین حالتی است که انسان به جایگاه خود در نظام هستی آگاهی می‌یابد و نظام روانی و ارتباطی خود را به نوعی خاص سازماندهی می‌کند. در واقع اثر خدا آگاهی در سلامت روانی، از طریق خودآگاهی، رشد و تحول شخصیت انسان و شکل‌گیری هویت انسان صورت می‌گیرد؛ آنجا که قرآن کریم می‌فرماید: «وَ اذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَىٰ أَنْ يَهْدِيَنِّي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا؛ به یاد آر پروردگارت را هر وقت که فراموش کردی، و بگو امید است پروردگارم مرا به رشدی نزدیک‌تر از این هدایت کند» (کهف: ۲۴). نتایج پژوهش‌ها و تبیین‌های خاکشور، غباری‌بناب و شهابی‌زاده (۱۳۹۲)؛ رول^۲ (۲۰۰۸)؛ کینگ^۳ (۲۰۰۳)؛ و تقی‌یاره، مظاهری و آزادفلاح (۱۳۸۴)، مؤید این یافته‌ها است.

در جستار این مسئله مهم که چه می‌شود برخی افراد، از تأثیرپذیری کمتر یا بیشتری از این عوامل معنوی-روان‌شناختی برخوردار می‌شوند و شاهد رشد و تحول شخصیتی و سلامت روانی کمتر یا بیشتری در آنها می‌شویم؟ نتایج این پژوهش در فرایند اکتشافی خود به سازه «پذیرندگی» رسید. به‌طور کلی افرادی هستند که آمادگی روانی و انعطاف‌پذیری کمتری دارند و در مقابل هر نوع تغییری، مقاومت بیشتری از خود نشان می‌دهند. سنگ‌دلی و قساوت قلب، نداشتن بیم و خشیت، و خاشع و فروتن نبودن از جمله عوامل مهم برآمده از متون قرآنی و حدیثی است که در پذیرندگی و تأثیرپذیری از خدا آگاهی نقش تعدیل‌کننده دارند. وقتی که شخص از انعطاف‌پذیری و نرمی و لطافت خاص قلبی برخوردار و از سنگدلی و قساوت به دور باشد آن موقع است که می‌تواند پذیرای ذکر و تأثیرات آن باشد؛ «أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا

۱. Allport & Ross

۲. Revell

۳. King

يَكُونُوا كَالَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ» (حدید، ۱۶). با وجود قساوت شخص به سوی ذکر خدا گردن (خاشع) نمی‌نهد، هر چند ایمان داشته باشد! چرا که دیگر شرایط بندگی (زی عبودیت) را از دست می‌دهد. در واقع انعطاف‌ناپذیری این گونه افراد به دلیل عدم برخوردارگی از ظرفیت و وسعت روانی (شرح صدر در مقابل ضیق و حرج [انعام، ۱۲۵]) در تسلیم‌پذیری لازم است که سبب مقاومت و عدم پذیرش و اثرگذاری ذکر می‌گردد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۳۴۲). این در حالی است که این گونه افراد با شرط برخوردارگی از حالت بیم و خشیت و یافتن عوامل تحول‌برانگیزی که در وجود آنها تلنگری ایجاد کرده و نرمی و انعطاف روانی می‌یابند، پذیرای ذکر می‌شوند؛ و در نتیجه آن به سوی رشدیافتگی هدایت شوند (زمر، ۲۳). همین تحول‌یافتگی و وسعت روانی است که روان را به سوی نور و سکینه و آرامش و آسودگی بسط می‌دهد (طه، ۱۰۶؛ رک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲، ص ۳۵۳).

بنابراین، «خداآگاهی» به ویژه از نوع خالصانه آن به عنوان عالی‌ترین سازه از عوامل روانی-معنوی از طریق «خودآگاهی» و اثرگذاری در «خود» انسانی، تأثیرات بسیار عمیقی را در رشد، انسجام و ثبات شخصیت، و در نتیجه اثر پایدار روان‌شناختی و سلامت روانی می‌گذارد. اساساً معناشناسی «اطمینان قلب» به نوعی آرامش روانی ثابت و مستقر (صادق، ۱۳۹۴) در گزاره «أَلَا يَذْكُرُ اللَّهُ تَطْمِئِنُّ الْقُلُوبُ» نیز با چنین تبیین‌های ممکن است. اثر اساسی خداآگاهی در واقع با شکل‌گیری خودپنداشت و هویت سالم و همچنین با ایجاد انسجام، یک‌پارچگی و توحید یافتگی شخصیت است که سبب سازش‌یافتگی و کنش‌وری بهتر رفتاری و همچنین بهزیستی و سلامت روانی می‌شود. در واقع کارکردهای مثبت شخصیتی و روان‌شناختی و سلامت و بهزیستی روانی فرد در گرو همین توحید، انسجام و تعادل در نظام روانی است. اما در این میان تیپ خاصی از افراد که از پذیرندگی پایینی برخوردارند، اثر خداآگاهی در رشدیافتگی را تعدیل و تأثیرگذاری آن را می‌کاهد.

نتیجه‌گیری

پژوهش کنونی، علاوه بر معرفی چگونگی کاربست عملیاتی روش مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی، به هدف نشان دادن کارایی آن در پژوهش‌های پیچیده انجام گرفت. «أدلُّ دلیلی علی إمكان شیءٍ وقوعه»؛ بهترین دلیل برای امکان چیزی، واقع شدن آن است.

به عبارت دیگر، وجود خارجی هر چیزی همان گونه که باید باشد، بهترین دلیل بر واقعی بودن آن است. از آنجا که سلسله مراحل و گام‌های این روش به دقت روی یک نمونه روان‌شناختی انجام گرفت و به نتایج مطلوب رسید، نظام‌مندی، واقعی و عملی بودن آن نیز به خودی خود اثبات می‌شود. اساساً کارایی هر روش و تکنیکی در گرو عملیاتی و قابل اجرا بودن آن است.

اجرای روش مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی در یک نمونه مدل کامل (مدل میانجی تعدیل شده) از نقاط قوت این پژوهش است که در عالی‌ترین سطح مدل‌یابی‌های پیچیده علمی انجام گرفت. از این جهت که در آن از تمامی انواع سازه‌ها (در نقش‌های پنج‌گانه اثرگذار یا برون‌داد، اثرپذیر یا درون‌داد، میانجی و تعدیل‌کننده) حضور داشتند. در این نمونه، با استفاده از متون قرآنی و حدیثی و به هدف کاوش مکانیسم اثر «ذکر ایمانی» در «اطمینان قلب» (رعد، ۲۸)، مسیر علی «خداآگاهی خالصانه» تا «سلامت روانی» با میانجی‌گری «خودآگاهی» و «رشدیافتگی» و با نقش تعدیل‌کنندگی «پذیرندگی» مورد تحلیل و تبیین قرار گرفت. فرایند پژوهش با کدگذاری در حوزه‌های مفهومی و خانواده متون اسلامی هر یک از آنها، به وسیله یکی از نرم‌افزارهای کارآمد تحلیل داده‌های کیفی (اطلس‌تی) عملیاتی گشت؛ که بر دقت نتایج پژوهش افزود. علاوه بر اعتبارسنجی نتایج پژوهش در هر دو سنخ «سنجش اعتبار و روایی فهم مدل» و «سنجش اعتبار ساختار مدل»، و از طریق روش‌های اعتباریابی پژوهش‌های کیفی و برآورد دلفی خبرگانی (CVI و CVR)، گزارش دقیق عملیات پژوهش و چگونگی فرایند مدل‌یابی به صورت مرحله به مرحله، و همچنین ارائه شواهد لازم بر صحت یافته‌های آن با بهره‌مندی از مستندات اسلامی و پژوهش‌های روان‌شناختی، بر قابلیت اعتماد، و روایی و اعتبار نتایج این روش افزود.

بنابراین، می‌توان گفت:

۱. روش مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی، قابلیت لازم برای انجام پژوهش‌های پیچیده از قرآن و حدیث را دارد و می‌توان در رشته‌های مختلف علوم انسانی و رفتاری از آن بهره برد.
۲. این روش می‌تواند در انواع مدل‌ها (همچنین الگوهای) ساختاری، سازه‌ای، عاملی، سیستمی و پارادایمی مورد استفاده قرار گیرد.
۳. این روش می‌تواند پژوهش‌ها در حوزه علوم انسانی اسلامی، از جمله

روان‌شناسی اسلامی را نظام‌مند و یافته‌های پژوهشی را نتیجه‌بخش کند.

۴. روش کنونی اعتبار یافته‌ها را افزایش می‌دهد و قابلیت داوری این‌گونه پژوهش‌ها را فراهم می‌نماید.

۵. دستیابی به یافته‌های معتبر از طریق این روش، گامی به سوی زمینه‌سازی برای نظریه‌پردازی در علوم انسانی اسلامی و ایجاد تحول در آن خواهد بود. چراکه اساساً مدل‌ها ابزارهای کمکی برای نظریه‌پردازی‌اند. مدل‌ها در واقع بازنمودی از واقعیت‌های علمی‌اند که با مدل‌یابی آنها به نظریه نزدیک می‌شویم. به ویژه در رویکردهای اجتهادی و اکتشافی مدل با خصلت دینامیکی خود بخش عملیاتی نظریه است.

۶. همچنین با توجه به کاربردپذیری و عملیاتی بودن مراحل نظام‌مند روش مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی، می‌توان این روش و در ضمن آن روش فهم تخصصی متون اسلامی را در نظام آموزشی دانش‌پژوهان و دانشجویان رشته‌های علوم انسانی از جمله روان‌شناسی، به ویژه با رویکرد اسلامی به کار گرفت.

منابع

- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹ق). *إقبال الأعمال*. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- ابن فارس، احمد (۱۳۷۸). *ترتیب مقایس اللغه*. ترتیب و تنقیح: سعیدرضا علی‌عسکری و حیدر مسجدی، قم: مرکز دراسات الحوزه و الجامعه.
- اکبری، مرتضی و فاطمه‌سادات غفوریان (۱۳۹۴). *تحلیل داده‌های کیفی با استفاده از نرم‌افزار Atlas.ti*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بابایی، علی‌اکبر و همکاران (۱۳۸۸). *روش‌شناسی تفسیرقرآن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تهران: سمت.
- تقی‌یاره، فاطمه، محمدعلی مظاهری و پرویز آزادفلاح (۱۳۸۴). «بررسی ارتباط سطح تحول من، دلبستگی به خدا و جهت‌گیری مذهبی در دانشجویان»، *مجله روان‌شناسی*، س ۹، ش ۱، ص ۲۱-۳.
- خاکشور، فاطمه، باقر غباری‌بناب و فاطمه شهابی‌زاده (۱۳۹۲). «نقش تصور از خدا و هویت مذهبی در معنای زندگی»، *فصل‌نامه روان‌شناسی و دین*، س ۶، ش ۲، ص ۴۳-۵۶.
- خداپناهی، محمدکریم و مرجان خوانین‌زاده (۱۳۷۹). «بررسی نقش ساخت شخصیت در جهت‌گیری مذهبی دانشجویان»، *مجله روان‌شناسی*، س ۴، ش ۱۴، ص ۲۰۴-۱۸۵.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*. دمشق-بیروت: دارالعلم الدار الشامی.
- شرفاوی، حسن محمد (۱۳۶۳). *گامی فراسوی روان‌شناسی اسلامی*. ترجمه و نگارش سیدمحمدباقر حجتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

- شریف الرضی، محمدبن حسین (۱۴۱۴ق). *نهج البلاغه*. تصحیح صبحی صالح، قم: هجرت.
- شریفی نیا، محمدحسین (۱۳۸۸). «درمان یک پارچه توحیدی رویکردی دینی در درمان اختلالات روانی»، *دو فصل نامه مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، س ۳، ش ۴، ص ۶۵-۸۲.
- صادق، سمیه (۱۳۹۴). *معناشناسی اطمینان و سکون (آرامش) با تکیه بر بررسی مصادیق آنها در قرآن*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- قربانی، نیما و واتسن، پی. جی. (۱۳۸۴). «فراینده‌های خودشناختی و نظام‌های پردازش خبر عقلانی و تجربه‌ای در ایران و آمریکا»، *مجله روان‌شناسان ایرانی*. سال ۲، ش ۵، ص ۳-۱۴.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۵). *الکافی*. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- لطیفیان، مرتضی و دیبا سیف. (۱۳۸۶). «بررسی تأثیر خودآگاهی بر اختلالات روابط بین فردی دانشجویان»، *مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز*. سال ۲۶، ش ۳، ص ۱۵۰-۱۳۷.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- محسنی، نیک‌چهره (۱۳۷۵). *ادراک خود: از کودکی تا بزرگسالی*، دیدگاه‌ها، نظریه‌ها و کاربردهای تربیتی و درمانی. تهران: بعثت.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۶). *اخلاق در قرآن*. تحقیق و نگارش محمدحسین اسکندری، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی □.
- (۱۳۸۸). *بر درگاه دوست؛ یاد او (مشکات ۳ و ۴)*. تحقیق و نگارش عباس قاسمیان و کریم سبحانی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی □.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نورعلیزاده میانجی، مسعود (۱۳۹۴). *از خدا آگاهی تا خودآگاهی و آثار روان‌شناختی آن*. قم: مؤسسه امام خمینی (ره).
- (۱۳۹۵). *شخصیت متعالی و سلامت روانی در پرتو خدا آگاهی*، قم: پژوهشکده باقرالعلوم □.
- (۱۳۹۶). «ظرفیت‌شناسی مبنایی قرآن برای فهم و برداشت علمی از آن: با توجه به نمونه‌های روان‌شناختی»، *مجموعه مقالات قرآن و روان‌شناسی (کنگره بین‌المللی قرآن و علوم انسانی)*. قم: جامعه المصطفی العالمیه، ص ۳۹-۱۵.
- (۱۳۹۷). *روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)*. قم: رساله دکتری مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- (۱۳۹۸). «روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)». مقاله برگزیده پنجمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، *فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی*، س ۵، ش ۲، ص ۳۵-۶۲.
- (۱۳۹۹). «روش مفهوم‌شناسی مفاهیم روان‌شناختی در پژوهش‌های قرآن‌بنیان». *برگزیده اولین همایش ملی قرآن و روان‌شناسی*، تهران: دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- (۱۴۰۲). *روش مدل‌یابی مفهومی از متون اسلامی: با تأکید بر سازه‌های روان‌شناختی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

نورعلیزاده میانجی، مسعود، احد فرامرزی قراملکی، عباس پسندیده و حسین خنیفر (۱۳۹۶). «اصول و معیارهای اعتبارشناختی فهم علمی از متون اسلامی در علوم انسانی». برگزیده چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی، س ۳، ش ۴، ص ۲۴-۷.

Ashley, G. C., (2007). *Self-awareness: Scale development and validation*. Dissertation for the Degree of M. A. University of Nebraska at Omaha.

King, P. E. (2003) "Religion and Identity: The Role of Ideological, Social, and Spiritual Contexts". *Applied Developmental Science*, 7, 197-204.

Robinson, Stewart & etal. (2015). *Conceptual Modeling: Definition, Purpose and Benefits*. Proceedings of the 2015 Winter Simulation Conference.

VandenBos, Gary R. (2013). *APA dictionary of clinical psychology*. Washington, American Psychological Association.